

Olszewski, Paweł

"Kwestia batumska" w polityce Ententy po I wojnie światowej

Dzieje Najnowsze 31/1, 47-63

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Paweł Olszewski
Łódź

„Kwestia batumska” w polityce Ententy po I wojnie światowej

Z uwagi na rolę pomostu łączącego Europę z Bliskim i Środkowym Wschodem Zakaukazie zawsze odgrywało ważną rolę geostrategiczną. Jednym z najważniejszych portów czarnomorskich tego regionu jest Batumi. Celem artykułu jest przedstawienie krótkiego, ale burzliwego epizodu w dziejach Batumi, gdy od schyłku 1918 r. do połowy 1920 r. znalazło się pod kontrolą Ententy. Kwestia ta (podobnie jak historia Zakaukazia w latach 1918-1921) mało znana w polskiej literaturze naukowej, jest godna uwagi¹.

Rola Batumi jako najważniejszego portu czarnomorskiego Zakaukazia rozpoczęła się wraz z jego przyłączeniem do Rosji na mocy rosyjsko-tureckiego traktatu w San Stefano (z 3 marca 1878 r.). Jego wynikiem było mocniejsze powiązanie gospodarcze Batumi z zakaukaskim zapleczem.

W końcu XIX w. wzrosło znaczenie Zakaukazia w gospodarce światowej spowodowane ogromnym zapotrzebowaniem na ropę naftową z Azerbejdżanu. Ponadto na szeroką skalę zaczęto eksploatować i wywozić za granicę bogate złoża wysokogatunkowej gruzińskiej rudy manganu. Rosnący eksport zakaukaskich surowców i produktów rolnych oraz tranzyt z Persji i Azji Centralnej do Europy Zachodniej, Rosji i USA przyczyniły się do wzrostu znaczenia gospodarczego portów czarnomorskich regionu. Wybudowanie kolei (w 1884 r.) oraz ropociągu (1903 r.) Batumi-Baku spowodowało, iż Batumi stało się przed I wojną światową głównym pośrednikiem w wymianie gospodarczej Zakaukazia z zagranicą. Wśród wywożonych towarów dominowały surowce mineralne, natomiast przywożono głównie artykuły przemysłowe². Charakter wymiany nie zmienił się po 1918 r.

Opowiedzenie się Turcji po stronie Państw Centralnych w trakcie I wojny światowej uniemożliwiło dalsze kontakty gospodarcze między Rosją i Europą Zachodnią przez Morze Czarne. To z kolei spowodowało gwałtowne zmniejszenie eksportu przez Batumi³.

¹ W Materski, *Georgia Rediviva. Republika Gruzjińska w stosunkach międzynarodowych 1918-1921*, Warszawa 1994; P. Olszewski, *Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918-1921*, Łódź 1998 (maszynopis doktoratu w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego).

² *National Republic of Georgia, Hearings before the Committee on Foreign Affairs House of Representatives*, Washington 1926, s. 68.

³ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ambasada RP w Londynie (L), sygn. 297, s. 22.

Rewolucje lutowa i październikowa w Rosji zmieniły położenie Zakaukazia. Od połowy listopada 1917 r. oddziały tureckie zajmowały Wyżynę Armeńską, nie napotykając oporu zdemoralizowanych wojsk rosyjskich. W połowie lutego 1918 r. Turcy wkroczyli na Zakaukazie. Trzy tygodnie później, 3 marca 1918 r., w Brześciu Rosja Radziecka zrezygnowała ze zwierzchnictwa nad miastem i okręgiem Batumi na rzecz Turcji⁴. Jednak Batumi (i Zakaukazie) nie znajdowało się pod zwierzchnictwem bolszewików. Władze regionu (Komisariat Zakaukaski i Sejm Zakaukaski) nie podporządkowały się rządowi W. Lenina.

Słabość militarna Zakaukazia (22 kwietnia 1918 r. ogłosiło się Zakaukaską Federacyjną Republiką Demokratyczną, niezależną od Rosji) przyczyniła się do zajęcia Batumi przez wojska tureckie 14 kwietnia 1918 r.⁵ Okupacja portu trwała do zawarcia rozejmu w Mudros (30 października 1918 r.) kończącego działania militarne między Turcją a Ententą.

Zakończenie I wojny światowej zmieniło położenie Batumi i Zakaukazia. Znalazły się one pod kontrolą wojsk brytyjskich reprezentujących zwycięską Ententę, które zostały tam rozmieszczone w wyniku postanowień rozejmu z Mudros. Zobowiązywały one Turków do opuszczenia regionu oraz uprawniały zwycięzców do zabezpieczenia przewozu zakaukaskimi liniami komunikacyjnymi, co było możliwe w wyniku ich ścisłej kontroli wojskowej⁶.

W rzeczywistości decyzja o obsadzeniu Zakaukazia związana była z długotrwałymi planami zwycięzców (Wielkiej Brytanii, Włoch i Francji) podporządkowania ich wpływom poszczególnych fragmentów dawnego Imperium Osmanów. Obecność Anglików na Zakaukaziu wynikała także z umowy brytyjsko-francuskiej (z 23 grudnia 1917 r.) na temat podziału stref wpływów w Rosji. W strefie francuskiej znalazła się: Ukraina, Besarabia oraz Krym, natomiast brytyjskiej: Don, Kaukaz, Zakaukazie. Mocarstwa miały wspierać tworzące się tam siły „białych” w ich walce z bolszewikami⁷. Kontrola wojskowa Zakaukazia umożliwiała stworzenie szlaków zaopatrzenia dla Armii Ochotniczej na południu Rosji oraz ułatwiała dostawy dla sił brytyjskich w północnej Persji.

Decyzja o podziale wpływów była także podyktowana dążeniem do odzyskania rynku rosyjskiego. Objęcie brytyjską strefą wpływów Zakaukazia wynikało z jego położenia blisko Persji i Mezopotamii, do kontroli nad którymi pretendował Londyn. Ponadto przemysłowcy angielscy byli zainteresowani eksploatacją azerskiej ropy naftowej.

W połowie listopada 1918 r. Brytyjczycy rozpoczęli zajmowanie tego regionu. 17 listopada okupowali Baku i objęli nadzorem koleje (zwłaszcza najważniejszą linię Baku-Batumi) oraz ropociąg łączący te dwa miasta. 23 grudnia 1918 r. 27 dywizja piechoty gen. George'a T. Forestier-Walkera zajęła Batumi, a następnie Gruzję⁸.

⁴ *Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918). Recueil de Documents*, pod red. A. Beyleriana, Paris 1983, s. 501, s. 515; *Dokumenty wnieśliopolitiki SSSR (DWP)*, Moskwa 1957, t. 1, s. 121, s. 199-204.

⁵ Z. Awałow, *Niezawisimost' Gruzii w międzynarodnoipolitiki 1918-1921*, New York 1982, s. 32-33.

⁶ *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record*, vol. 2:1914-1956, pod red. J. C. Hurewita, Princeton 1956, s. 36-37.

⁷ Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Nantes (MAE N), Londres Ambassade 1914-1920, Série B (L), vol. 44; Papers Relating to Foreign Relations of the United States. 1918 Russia (PRFRUS 1918 Russia), Washington 1931, vol. II, s. 596-597.

⁸ Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris (MAE P), Série: Europe 1918-1940, URSS (U), vol. 832, s. 13, s. 16; R. G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. I: *The First Year, 1918-1919*, Berkeley 1971, s. 60; T. Swietochowski, *The Russian Azerbaijan 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge 1985, s. 141.

Brytyjczycy zapewnili rządy Gruzji i Azerbejdżanu (ogłosiły niepodległość, podobnie jak Armenia w końcu maja 1918 r.), iż nie będą ingerować w ich wewnętrzne sprawy. Oficjalnie celem obecności wojsk Ententy było utrzymanie bezpieczeństwa, natomiast o przyszłości politycznej regionu zdecydować miała Konferencja Pokojowa w Paryżu. W niektórych deklaracjach przedstawiciele angielskich znalazły się stwierdzenia, iż zajęte tymczasowo obszary uważa się za tereny rosyjskie⁹.

Sprzeczności w wypowiedziach wynikały z niejasnej zakaukaskiej polityki Anglii. Na przełomie 1918 i 1919 r. priorytetem dla Wielkiej Brytanii (i dla innych sprzymierzonych) było udzielenie wszelkiej pomocy siłom antybolszewickim w Rosji w walce z „czerwonymi”. Taka postawa istotna była w przypadku Batumi. Mocarstwa nie uznały porozumień brzeskich i uważały Batumi za miasto rosyjskie.

Prorosyjska polityka Londynu ścierała się z inną postawą wobec Zakaukazia, związaną z rywalizacją brytyjsko-rosyjską w Azji. Część polityków brytyjskich była zwolennikami wykorzystania osłabienia Rosji i wzmocnienia pozycji Anglii w Azji. Planowano wzmocnić kraje zakaukaskie, aby stworzyły barierę dla rosyjskiej ekspansji na południe i umocnić wpływy Londynu w Persji i Mezopotamii¹⁰.

Na zachodnim Zakaukaziu władze brytyjskie najpełniejszą kontrolę roztoczyły nad Batumi. Wynikało to z jego dużej roli gospodarczej, a jak pokazała przyszłość, Anglicy byli bardzo zainteresowani eksploatacją surowców Zakaukazia. Ponadto Batumi było dogodną bazą zaopatrzeniową dla wojsk brytyjskich.

Miasto, port oraz prowincja batumska (Adżaria) zostały podporządkowane angielskiemu generał-gubernatorowi, gen. por. Williamowi J. N. Cooke-Collisowi. 8 stycznia 1919 r. wyłoniono Radę Administracyjną reprezentującą wielonarodową ludność Batumi. Jej zadaniem miał być zarząd administracją miasta i prowincji, lokalną policją itp. O dominacji Anglików świadczył fakt, iż decyzje Rady musiały uzyskać aprobatę brytyjskiego zarządcy wojskowego. Postanowienia te znalazły się w deklaracji gen. W. J. N. Cooke-Collisa do ludności miasta i prowincji Batumi ogłoszonej 15 stycznia 1919 r. Wspominało w niej o represjach (do kary śmierci) wobec osób, które nie przestrzegałyby decyzji Rady oraz działały na szkodę wojsk Ententy. Restrykcyjne działania były usprawiedliwione, zważywszy na brak poczucia bezpieczeństwa w Batumi¹¹.

Sposób zajmowania Zakaukazia przez wojska brytyjskie (kontrola zakładów wydobywania i obróbki surowców mineralnych, kolei i ropociągu) świadczył o dążeniu do umożliwienia przedsiębiorcom brytyjskim łatwiejszego pozyskania i wywozu ropy, manganu i innych surowców¹². Uzyskanie możliwości nieskrępowanego pozyskania bogactw Zakaukazia było ważne dla aliantów. Niski poziom lokalnego przemysłu oraz zniszczenia wojenne powodowały, iż region był atrakcyjnym terenem zbytu dla artykułów przemysłowych z Europy Zachodniej i USA¹³.

9 *Bor'ba za pobiedu Sowietskoj własti w Azierbajdzanie 1918-1920 r. dokumenty i materiały*, Baku 1967, s. 27-30; G. A. Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia 1917-1921. A Study in Politics and Diplomacy of the Russian Civil War*, Notre Dame 1966, s. 92-94.

10 AAN, Akta Leona Wasilewskiego (LW), sygn. 57, s. 76; T. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, New York 1995, s. 75.

11 MAEP, Série: Levant 1918-1940, Caucase-Kurdistan (CK), vol. 3, s. 164-168.

12 Ibidem, vol. 3, s. 165-166; ibidem, U, vol. 640, s. 23.

13 Ibidem, s. 27-31.

Objęcie nadzorem administracji angielskiej batumskiego portu sprawiało, iż Brytyjczycy uzyskali tam dominującą pozycję gospodarczą oraz faktyczny monopol na wywóz surowców Zakaukazia. Powodowało to wielokrotne protesty innych mocarstw, których firmom utrudniano zakup, transport i załadunek towarów w Batumi¹⁴.

O tym, iż Brytyjczycy dążyli do ugruntowania pozycji w Batumi, pomimo stanowiska nieingerencji w jego wewnętrzne sprawy, świadczyły wydarzenia z kwietnia 1919 r. Wbrew zakazowi Anglików rosyjscy członkowie Rady Administracyjnej Batumi powiązani z gen. Antonem Denikinem (dowódcą Armii Ochotniczej) poparli agitację na rzecz przyłączenia Batumi do Rosji i umożliwili werbunek do oddziałów „ochotników”. Komendant brytyjski Batumi nakazał rozwiązanie Rady i przejął kontrolę władzy cywilnej i wojskowej w mieście. Ponadto zakazał agitacji za przynależnością Adżarii tak do Gruzji, jak i do „białej” Rosji¹⁵.

Wydarzenia te zwróciły uwagę na kwestię przynależności politycznej Batumi. A. Denikin był zwolennikiem odbudowy „jednej i niepodzielnej Rosji”¹⁶. Oznaczało to, iż jednym z celów „białych” obok zniszczenia bolszewizmu było ponowne zjednoczenie pod władzą rosyjską wszystkich dawnych kresów Imperium carów (z wyjątkiem Polski i Finlandii), także Zakaukazia z Batumi.

Jednocześnie zarówno przedstawiciele Gruzji, jak i Azerbejdżanu domagali się, aby alianci traktowali ich kraje jak suwerenne państwa. Ponadto republika gruzińska żądała przyznania jej miasta i prowincji Batumi. Wskazywano na ogromne znaczenie strategiczne, historyczne, a zwłaszcza gospodarcze Batumi dla Gruzji. Postulowano włączenie tych terenów przynajmniej pod zwierzchnictwo polityczne Tbilisi, godząc się na ich militarną kontrolę przez Ententę (Anglików). Także Baku (na początku 1919 r.) domagało się Batumi w związku z dominacją tam muzułmanów¹⁷. Ponadto pretensje do tego portu wysuwała Armenia.

Opcje przynależności do Gruzji, Armenii lub do „białej” Rosji znajdowały licznych zwolenników wśród batumskich mieszkańców pochodzenia rosyjskiego, gruzińskiego i ormiańskiego. Równie silna była wśród ludności muzułmańskiej (zwłaszcza na obszarach wiejskich) tendencja do proklamowania całkowitej niepodległości Adżarii¹⁸.

Na przykładzie „kwestii batumskiej” wyraźny był stosunek władz alianckich (angielskich) do przyszłości Zakaukazia. Władze brytyjskie w Batumi starały się zachować stanowisko neutralne, nie wypowiadając się za żadną z opcji państwowych, wskazując, iż o losach Adżarii zadecyduje konferencja pokojowa. Rozwiązanie zbyt prodenikinowskiej Rady Batumi przeciwdziałało wzrostowi znaczenia jednej grupy etnicznej i wytworzeniu się warunków sprzyjających jednej opcji przynależności państwowej portu. Umożliwiała także zatimizowanie

14 Ministère de la Défense, Service Historique de l'Armée de Terre, Château de Vincennes (AA), Série: 20N (20N), vol. 187; MAE P, Série: Y Internationale 1918-1940 (Y), vol. 192, s. 126-129.

15 G. A. Brinkley, op. cit., s. 102-103.

16 MAE N, L, vol. 45; PRFRUS 1918 Russia, vol. II, s. 647.

17 AAN, L, sygn. 170, s. 27, s. 52-66, s. 75; *Memoireprésenté à la Conférence de la Paix. Revindications Politique et Frontières. Suivi de l'Acte de l'Indépendance de la Géorgie et d'une carte*, Paris 1919, s. 12-20; *Claims of the Paris Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan presented to the Peace Conference in Paris*, Paris 1919, s. 27.

18 Tendencje emancypacyjne muzułmanów (Adżarów) były wyraźne w drugiej połowie 1919 r. i w 1920 r. pod wpływem agitacji emisariuszy tureckiego ruchu nacjonalistycznego przenikających z Trapezuntu. Dążenie do niezależności wynikało z międzynarodowego charakteru Batumi i jego związków ekonomicznych z całym Zakaukaziem, północną Persją, a także z Azją Środkową.

etniczne batumskiego społeczeństwa, ułatwiając brytyjską kontrolę i eksploatację surowcową Zakaukazia firmom angielskim.

Rozwiązanie Rady służyło także wspomnianemu osłabieniu wpływów Rosji na Zakaukaziu. W związku z ofensywą Armii Czerwonej w marcu i kwietniu 1919 r. w mniejszym stopniu należało liczyć się ze stanowiskiem Denikina w sprawie Zakaukazia¹⁹. Ponadto Brytyjczycy wydawali się być przychylniejsi rządowi zakaukaskim, aby uzyskać dodatkowe ułatwienie w eksploatacji bogactw naturalnych. Wiązało się to z próbą zmiany angielskiej obecności na Zakaukaziu z militarnej na polityczną (dyplomatyczną) przy zachowaniu dominującej pozycji ekonomicznej, czego wyrazem była ewakuacja wojsk angielskich z tego regionu. O jej potrzebie mówiono już w styczniu 1919 r.²⁰

Ingerencja militarna na Zakaukaziu zagrażała poparciu „białych” oraz groziła wplątaniem się w skomplikowaną sytuację w Anatolii. Część polityków brytyjskich uważała, iż niebezpieczeństwa te nie będą równoważyć korzyści ekonomicznych wynikających z okupacji Zakaukazia. Ewakuacja oddziałów z tego regionu związana była także z brytyjską polityką ograniczenia interwencji w Rosji, zauważalną wiosną 1919 r.²¹ Wśród polityków brytyjskich (łącznie z D. Lloyd Georgem) było coraz więcej zwolenników nawiązania stosunków z rządem W. Lenina.

Pomimo iż reprezentanci Londynu zdecydowali o przynależności spornych terenów Zakaukazia, nie rozwiązano kwestii przyszłości Batumi²². Wskazywało to na dążenie do zachowania kontroli nad miastem (podobnie jak nad kolejami i ropociągami Batumi-Baku), ułatwiające utrzymanie pozycji gospodarczej Anglii na Zakaukaziu²³.

Ostatecznie rząd brytyjski zdecydował o ewakuacji oddziałów z Zakaukazia od 15 sierpnia 1919 r. Uczyniono tak wbrew obawom przedstawicieli firm oraz części polityków brytyjskich, iż osłabi to pozycję gospodarczą Anglii na tym obszarze. Niepokój wyrażały także władze zakaukaskie, które obawiały się, iż ewakuacja Brytyjczyków doprowadzi do destabilizacji sytuacji w regionie²⁴.

W drugiej połowie 1919 r. nadal nie rozwiązana była „kwestia batumska”. Spośród pretendentów do zwierzchnictwa nad portem najpoważniejsi wydawali się Gruzja i Denikin. Wobec sukcesów Armii Ochotniczej w walkach z „czerwonymi” (do połowy października 1919 r.) oraz priorytetu pomocy dla „białych” Londyn nie mógł opowiedzieć się za oddaniem portu Gruzji²⁵. Zarazem nasiliło się dążenie Anglii do normalizacji stosunków z republikami zakaukaskimi, czego wyrazem było mianowanie w czerwcu 1919 r. Johna O. Wardropa (zwolennika współpracy z krajami regionu) Wysokim Komisarzem Brytyjskim na Zakaukaziu. Dlatego Anglicy nie mogli uznać pretensji „białych” do Batumi.

Podobne stanowisko prezentowali Francuzi i Włosi. Dyplomacja francuska podkreślała, iż priorytetem w jej polityce była odbudowa antybolszewickiej Rosji, zarazem w październiku 1919 r. wysłała do Batumi oficjalnego przedstawiciela handlowego Paryża. Także Włosi starali

19 AAN, Komitet Narodowy Polski w Paryżu, sygn. 2171, s. 28.

20 MAE P, CK, vol. 4, s. 32; *I Documenti Diplomatici Italiani*, seste serie: 1918-1922, vol. II, Roma 1980, s. 348; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919*, vol. III, Washington 1943, s. 806.

21 MAE P, Série: Europe 1918-1940, Grande-Bretagne (GB), vol. 36, s. 126-127.

22 AAN, LW, sygn. 43, s. 50; Z. Awałow, op. cit., s. 166, T. Swietochowski, *Russia...*, s. 76.

23 W połowie V 1919 r. w Batumi stacjonował 6 tys. garnizon brytyjski — MAE P, CK, vol. 4, s. 172.

24 AAN, L, sygn. 936, s. 41; DBFP, vol. III, s. 324-325, 336-338, 453.

25 MAE P, U, vol. 832, s. 113.

się zacieśnić kontakty gospodarcze z Zakaukaziem, otwierając w lipcu 1919 r. regularne połączenie morskie między Triestem a Batumi²⁶.

Przybycie francuskiego reprezentanta służyło przeciwdziałaniu brytyjskiej kontroli wymiany towarowej prowadzonej przez Batumi i ugruntowaniu tam pozycji Anglików. Jej przejawem było utrudnianie eksportu przez pobieranie dodatkowych opłat za produkty naftowe wywożone przez port, zmniejszających opłacalność handlu surowcami. Spowodowało to 4 grudnia 1919 r. oficjalny protest Paryża²⁷.

Pomimo oficjalnego zakończenia ewakuacji wojsk angielskich z Zakaukazia w końcu października 1919 r. Anglicy zachowali kontrolę nad wydobywaniem i transportem ropy do Batumi. W porcie nadal stacjonował 2-tys. brytyjski garnizon²⁸.

Sprawa Batumi stała się przedmiotem obrad Ententy dopiero w grudniu 1919 r. w Londynie. Wynikało to ze zmiany sytuacji w Rosji. Klęski „białych” spowodowały zmiany zakaukaskiej polityki mocarstw. Wśród polityków zachodnich rosła liczba zwolenników nawiązania stosunków politycznych z krajami zakaukaskimi oraz udzielenia im pomocy, aby mogły przeciwstawić się „czerwonym”. Ostatecznie 10 i 19 stycznia 1920 r. alianci uznali de facto rządy Tbilisi, Baku i Erewana²⁹.

Bezpośrednim powodem zajęcia się „kwestią batumską” w drugiej połowie grudnia 1919 r. były ustalenia francusko-brytyjskie co do granic Armenii, które miały być umieszczone w tureckim traktacie pokojowym. 22 grudnia 1919 r., rozważając w Londynie sprawę dostępu Armenii do morza, reprezentanci rządu francuskiego wskazali na port w Batumi umożliwiając przy niskich nakładach finansowych jego połączenie koleją z Armenią. Politycy brytyjscy zgodzili się z tą propozycją, podkreślając potrzebę zawarcia konwencji między krajami zakaukaskimi, Persją, Turcją i Rosją, gwarantującej tranzyt przez Batumi oraz stworzenia w nim „wolnego portu”. Proponowali iść dalej i utworzyć wokół Batumi niepodległe państwo o specjalnym statusie pod egidą Ligi Narodów. Uzyskali na to zgodę francuskiego ministra spraw zagranicznych Philippe'a J. L. Berthelot³⁰.

Propozycja umiędzynarodowienia Batumi ze względu na garnizon i administrację brytyjską w Adżarii nie oznaczała osłabienia pozycji ekonomicznej Londynu — przynajmniej na początku zarządzania portem przez Ligę. Sugestia, aby porozumienie w tej kwestii zostało podpisane przez państwa zakaukaskie, Persję, Turcję i Rosję powodowała, iż jego zawarcie wydawało się odległe w czasie. Wynikało to z konfliktów między krajami zakaukaskimi i „ochotnikami”, braku reprezentacji, która mogłaby podpisać konwencję w imieniu Rosji oraz słabnącej pozycji rządu sułtańskiego, który miał być jej tureckim sygnatariuszem. Stwarzało to nadzieję na prolongowanie obecnego statusu portu.

Po utworzeniu „wolnego portu” i państwa batumskiego możliwe było osłabienie nieomal monopolistycznej pozycji w nim Anglii i zwiększenie eksploatacji Zakaukazia przez kapitały

²⁶ Ibidem, CK, vol. 4, s. 117, s. 276-277; AA, Série 16N (16N), vol. 3060; Archives de la République Independante de la Géorgie (1918-1921), B. D. I. C. Nanterre France (AR), vol. 31.

²⁷ Protest odniósł skutek i 26 XII 1919 r. podpisano brytyjsko-francusko-włoskie porozumienie: firmy angielskie miały sprzedawać w Batumi mazut marynarkom wojennym sojuszników na takich warunkach, jak Royal Navy — MAE N, L, vol. 50; MAE P, U, vol. 398, s. 152.

²⁸ R. G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. II: From Versailles to London, 1919-1920*, Berkeley 1982, s. 134.

²⁹ MAE N, L, vol. 330; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920* (PRFRUS 1920), vol. III, Washington 1936, s. 573.

³⁰ DBFP, vol. IV, s. 956, 962.

francuskie. Stąd zgoda Francji na tę propozycję³¹. Przyjęte 22 grudnia 1919 r. ustalenia tworzyły podstawę dalszych dyskusji w „kwestii batumskiej”.

Coraz liczniejsze stawały się noty władz gruzińskich, w których domagano się przekazania Batumi Gruzji. W celu ułatwienia ich aprobaty proponowano, aby Batumi zostało tylko tymczasowo przyłączone do tbiliskiej republiki do momentu ostatecznej decyzji Konferencji Pokojowej o jego przyszłości. W notach do przedstawicieli Anglii, by pozyskać ich przychylność proponowano, aby port wchodzący w obręb Gruzji był bazą zaopatrzeniową dla statków brytyjskich i Royal Navy³².

Natomiast osłabieniu uległy żądania ormiańskie. Domagano się jedynie zapewnienia swobodnego korzystania z portu oraz kolei łączącej go z Erewanem (pod nadzorem aliantów)³³.

Słuszność pretensji do portu władze tbiliskie próbowały wzmocnić progruzińskimi akcjami muzułmanów pochodzenia gruzińskiego w Batumi. Wydawali oni deklaracje, optujące za przyłączeniem Adżarii do Gruzji. Działaniom tym przeciwstawiali się reprezentanci ludności rosyjskiej, domagając się przyłączenia Batumi do Rosji³⁴. Powodowało to napięcie, pogłębione przez separatystyczne postawy części Adżarów.

Taka sytuacja miała wpływ na decyzję naczelnego dowódcy wojsk brytyjskich w basenie Morza Czarnego gen. G. F. Milne'a o wzmoczeniu angielskiej kontroli militarnej nad Batumi. 10 października 1919 r. wydał on rozkaz o ponownym powołaniu w prowincji rządu wojskowego oraz gubernatora wojskowego odpowiedzialnego za przestrzeganie porządku w mieście i w prowincji. Podlegało mu lokalne sądownictwo, decydował o pobieraniu i wysokości podatków. Grożono surowymi restrykcjami (do kary śmierci) osobom, które nie podporządkują się zarządzeniom władz okupacyjnych i będą prowadzić działalność antybrytyjską³⁵. Zarządzenie wydane w celu utrzymania porządku miało także zachować dominującą pozycję Anglików w Batumi.

Był to również główny powód decyzji o utrzymaniu oddziałów brytyjskich na tym ostatnim skrawku Zakaukazia. Chociaż oficjalna przyczyna została odmiennie przedstawiona przez Winstona S. Churchilla (ministra wojny) w Izbie Gmin 4 listopada 1919 r., który wskazał, iż utrzymanie brygady oddziałów indyjskich służy zachowaniu porządku w Batumi. Podkreślano tymczasowy charakter jej obecności do czasu ostatecznej decyzji konferencji pokojowej o przyszłości Adżarii³⁶.

Do sprawy Batumi powrócono na konferencji alianckiej w Londynie w lutym 1920 r. 17 lutego stworzono Komisję Ormiańską (przedstawiciele: Anglii, Francji, Italii i Japonii), która miała się zająć określeniem statusu Batumi. Jej powołanie było m.in. wynikiem dyskusji przeprowadzonej dzień wcześniej, kiedy to przyjęto grudniową propozycję nadania Batumi statusu „wolnego portu”³⁷.

Problem ten został poruszony, ponieważ „kwestię batumską” należało zamknąć przed wycofywaniem sił brytyjskich z Adżarii. 3 lutego 1920 r. rząd Dawida Lloyd George'a podjął

31 MAE P, U, vol. 640, s. 211; MAE N, Consultat Trebizonde (T), vol. 76.

32 AR, vol. 68; DBFP, vol. III, s. 538.

33 Ibidem, vol. IV, enclosure do dok. 519, s. 779.

34 Według danych z IX 1919 r. w mieście i prowincji batumskiej (okręgi: Batumi i Artwin) liczącej 136 tys. mieszkańców, było 12 tys. Rosjan, 11 tys. Gruzinów, 10 tys. Greków, 11 tys. Ormian i 89 tys. muzułmanów (Adżarów) — MAE N, T, vol. 76; ibidem, Rome Quirinal Ambassade, série A (R), vol. 626; AR, vol. 68.

35 AA, 16N, vol. 3187.

36 Ibidem; DBFP, vol. III, s. 571, 663.

37 MAE N, L, vol. 331; DBFP, vol. VII, s. 87, 98.

decyzję o ewakuacji, operację rozpoczęto 12 lutego 1920 r.³⁸ Główną jej przyczyną była polityka ograniczenia ingerencji wojskowej Anglii w Rosji.

Postanowienie o ewakuacji, a zwłaszcza sposób jej realizacji (rozkaz gen. Milne'a do dowództwa brytyjskiego na Zakaukaziu, bez wcześniejszego zawiadomienia Wardropa, który mógłby uprzedzić lokalne rządy) wskazywało, iż Brytyjczycy chcą szybko wycofać się z kłopotliwej ingerencji w regionie i uniknąć starcia z Armią Czerwoną. Według Wardropa, taki sposób ewakuacji groził utratą wpływów Anglii na Zakaukaziu, osłabionych z powodu braku wydatniejszej pomocy materialnej Londynu dla państw regionu pomimo deklaracji sympatii Wielkiej Brytanii dla ludności tych ziem.

Poglądy Komisarza popierał szef Foreign Office George N. Curzon. 9 lutego 1920 r. zaprotestował przeciwko ewakuacji, gdyż będzie miała niekorzystny wpływ na stosunki brytyjsko-zakaukaskie. Poza tym opuszczenie Batumi może rozdmuchać na nowo rywalizację o nie. Zostanie ono zajęte przez Gruzję, która aby tam się utrzymać, będzie musiała poświęcić własny swój wysiłek, który powinna skoncentrować na budowaniu bariery antybolszewickiej na Zakaukaziu. Stąd też Curzon proponował utrzymanie wojsk w Batumi do czasu objęcia go nadzorem Ligi Narodów³⁹.

Obawy Curzona o anarchizację stosunków w Batumi po ewakuacji Brytyjczyków potwierdzali przedstawiciele Ententy na Zakaukaziu. Wskazywali oni na napiętą sytuację w mieście spowodowaną m.in. złą aprowizacją. Jej wynikiem były rozruchy, które wykorzystywali bolszewicy, podburzając mieszkańców Batumi przeciwko Anglikom⁴⁰.

Decyzje Londynu o wycofaniu batumskiego garnizonu zbiegły się w czasie z silniejszymi tendencjami na rzecz stworzenia w Batumi suwerennego państwa. W lutym 1920 r. reprezentanci Adżarów i Rosjan ogłosili powstanie niepodległego Adżaristanu w prowincji batumskiej, proklamowali rząd i czynili starania o jego uznanie przez Ententę⁴¹.

Napięta sytuacja w Batumi spowodowała, że jego kwestia została poruszona w trakcie spotkania państw Ententy w Londynie 25 lutego 1920 r. Wówczas Curzon wskazał, iż po ewakuacji Brytyjczyków Batumi stanie się przedmiotem walki między różnymi siłami polityczno-wojskowymi (Armią Ochotniczą, Gruzją i Turkami). Aby przeciwdziałać tej sytuacji, rząd brytyjski 20 lutego 1920 r. postanowił zawiesić ewakuację garnizonu z Batumi. Władze angielskie uważały, że w przypadku zgody Rady Najwyższej Aliantów na zamianę Batumi w „wolny port” pod nadzorem Ligi Narodów, powinien być on tymczasowo zajęty przez Ententę (oddziały brytyjskie, francuskie i włoskie). Reprezentant Francji P. J. L. Berthelot zgodził się z tą propozycją, wskazując, iż zdaniem Francuzów wystarczą 3 bataliony do obsadzenia Batumi. Polityk francuski stwierdził, iż jego kraj jest gotowy dostarczyć batalion, jeżeli dwa pozostałe skierują Anglia i Włochy. Reprezentant Włoch F. S. Nitti zgodził się z tą propozycją. Postanowiono, że batumskie siły Ententy będą liczyły 1 800 żołnierzy⁴².

Przebieg posiedzenia wskazuje na forsowanie przez Brytyjczyków koncepcji „wolnego portu” w Batumi, która umożliwiała utrzymanie tam ich silnej pozycji gospodarczej⁴³.

38 AAN, L, sygn. 937, s. 77-78; DBFP, vol. XII, s. 558, 562.

39 DBFP, vol. XII, s. 558-560, 565.

40 20II1920 r. w Batumi znajdowały się 2 bataliony brytyjskie wobec 3 batalionów stacjonujących jeszcze w I 1920 r. — AR, vol. 68; AA, 20N, vol. 141; MAE N, R, vol. 626.

41 Ibidem, T, vol. 76.

42 Ibidem, L, vol. 331, DBFP, vol. XII, s. 568; ibidem, vol. VII, s. 253-255.

43 MAE N, T, vol. 76.

Pomimo interwencji reprezentantów mocarstw Brytyjczycy nadal zachowywali dominującą pozycję w Batumi. W dalszym ciągu kontrolowali przewóz surowców, faworyzując firmy brytyjskie. Powodowało to protesty m.in. Służb Paliwowych Marynarki Wojennej Francji na Morzu Czarnym. Skarżono się na utrudnianie dostaw do Batumi zakupionego w Baku mazutu dla okrętów francuskich⁴⁴.

Propozycja stworzenia w Batumi tym razem „wolnego państwa” pod egidą Ligi Narodów pojawiła się po raz kolejny na konferencji londyńskiej 27 lutego 1920 r. przy okazji raportu Komisji Ormiańskiej. Obejmowałoby ono prowincję batumską (miasto Batumi oraz okregi Batumi i Artwin [Artvin]). Na jego czele miał stać Wysoki Komisarz do Spraw Batumi mianowany przez Ligę. Wypełniałby on obowiązki administracyjne powierzone przez Radę organizacji oraz zajmowałby się konfliktami między Batumi a sąsiednimi krajami⁴⁵.

Propozycje Komisji, przyjęte przez uczestników konferencji, nie zostały zrealizowane. Wynikało to z pogorszenia położenia Zakaukazia. Klęski Armii Ochotniczej sprawiły, iż realna była groźba zajęcia regionu przez bolszewików. Liczono się nawet z potrzebą obrony Batumi przed „czerwonymi”. Dobitym wyrazem zagrożenia była sowietyzacja Azerbejdżanu 27 kwietnia 1920 r.⁴⁶

Kwestia Batumi została ponownie poruszona 25 marca 1920 r. na Konferencji Ambasadorów i Ministrów Spraw Zagranicznych w Londynie. Groźba podporządkowania Zakaukazia Moskwie czyniła mało prawdopodobne utworzenie „wolnego państwa” w Batumi i zgodę Ligina jego nadzór. Dlatego postanowiono stworzyć jedynie „wolny port”, miasto i prowincja byłyby oddane Gruzji pod warunkiem, że zapewniłyby Azerbejdżanowi i Armenii nieskrepowane prawo do korzystania z portu. Aby zwiększyć dostęp Armenii do Batumi, postanowiono oddać jej dolinę rzeki Czorok oraz zagwarantować prawo użytkowania przechodzącej przez Gruzję drogi Ardahan-Batumi. Warunkiem oddania Batumi Tbilisi było także zabezpieczenie swobodnego tranzytu towarowego przez Gruzję, zapewnienie ochrony kolei i ropociągu prowadzącego do Batumi oraz rozwiązanie konfliktów terytorialnych z Armenią⁴⁷.

Zgoda na takie rozwiązanie „kwestii batumskiej” obok groźby sowietyzacji regionu wynikała z faktu, iż pomimo decyzji o stworzeniu międzyalianckiego garnizonu w Batumi ani Francja, ani Włochy nie kwapiły się do wysłania obiecanych oddziałów. Stawiało to w trudnej sytuacji rząd brytyjski, który chciał jak najszybciej rozwiązać sprawę portu, aby wycofać stamtąd przynajmniej część sił potrzebnych do wzmocnienia wojsk angielskich w Stambule.

Sytuację komplikowało także napięcie w stosunkach gruzińsko-brytyjskich spowodowane próbą zajęcia prowincji i miasta przez niewielkie, pozarządowe formacje gruzińskie. Zostały one szybko rozbrojone przez Anglików. Akcja ta była podjęta bez wiedzy Tbilisi, niemniej uzyskała jego akceptację. Incydent należałoby powiązać z silnymi nastrojami nacjonalistycznymi wśród ludności Gruzji, żądającej oddania Batumi Gruzji. Mógł on także wynikać z antybrytyjskiej postawy gruzińskiego społeczeństwa, spowodowanej przedłużającą się obecnością gospodarczą Brytyjczyków, za którą nie szły większe dostawy angielskich towarów i żywności. Bezpośrednim powodem do ataku mogły być nieoficjalne informacje o umiędzy-

44 Ibidem; AA, 20N, vol. 186-187; MAE P, U, vol. 640, s. 260-261.

45 Polityką zagraniczną i ochroną obywateli batumskiego państwa za granicą zajmowałby się kraj wybrany przez Radę Ligi — DBFP, vol. VII, s. 647-649.

46 AA, 20N, vol. 187; AAN, L, sygn. 171, s. 13-14.

47 MAE N, L, vol. 50; DBFP, vol. VII, s. 520-521, s. 640-643.

narodowieniu Batumi, które spowodowały duże wzburzenie wśród nacjonalistów gruzińskich⁴⁸.

W związku z próbą zajęcia Batumi gen. Cook-Collis wystosował ostrą notę protestacyjną do Tbilisi. Żądał w niej wycofania tych oddziałów i ostrzegwał, że w przypadku odmowy Anglia wypowie Gruzji wojnę. Jednak w końcu marca 1920 r. Gruzini nadal zbrojnie zajmowali liczne punkty Adżarii. Oskarżyli też Cook-Collisa i jego oficerów o podburzanie ludności Batumi do antygruzińskich wystąpień⁴⁹.

Po określeniu 25 marca 1920 r. stanowiska mocarstw w sprawie Batumi należało uzyskać jego akceptację przez rządy Gruzji, Azerbejdżanu i Armenii. Problem przynależności Batumi próbowano rozstrzygnąć przez negocjacje reprezentantów Erewania i Tbilisi (popieranego przez Baku) w Europie. Znajdowali się oni pod naciskiem dyplomatów zachodnich, podkreślających, iż porozumienie w tej kwestii będzie silnym atutem w rękach zwolenników uznania niepodległości Zakaukazia. Wskazywało gotowość tych krajów do kompromisu i będzie argumentem za uznaniem *de iure* ich rządów przez Ententę⁵⁰.

Ostatecznie nie udało się rozstrzygnąć sporu o Batumi. Pod koniec konferencji londyńskiej ustalono jedynie, iż Armenia i Azerbejdżan zgodzą się na przyznanie nad nim suwerennych praw Gruzji.

Następnie rozpoczął się spór o zapewnienie w Batumi specjalnych praw dla Armenii. Ormianie domagali się m.in. eksterytorialnej linii kolejowej przechodzącej przez Gruzję i łączącej Batumi z Armenią. Gruzini odmawiali im takich praw, uważając, iż Erewan będzie miał analogiczne prawo do swobodnego użytkowania portu jak inne kraje. Nie uzyskano kompromisu⁵¹. Wynikało to z wrogości w ich kontaktach oraz było związane z ogromnym znaczeniem ekonomicznym Batumi.

Politycy ormiańscy obawiali się, iż w sytuacji niezagwarantowania im specjalnych praw w porcie możliwość dostępu do Batumi lub jego utrudnienie będzie skutecznym środkiem nacisku gospodarczego ze strony Tbilisi. Jego celem może być korzystne dla Gruzji rozwiązanie sporów (np. terytorialnych) z Armenią⁵². Interwencja Ententy w celu obrony praw Armenii w „wolnym porcie” Batumi, biorąc pod uwagę malejące zainteresowanie mocarstw Zakaukaziem, nie byłaby szybka i zmusiłaby Ormian do ustępstw.

Zrozumiały był także gruziński sprzeciw wobec przyznania Armenii eksterytorialnej linii kolejowej i części portu. Istnienie drogi transportowej na obszarze Gruzji, należącej do nieprzychylnego jej kraju ograniczałoby suwerenność Gruzji nad tym portem. Przyznanie tylko Armenii specjalnych praw w Batumi świadczyłoby o gruzińskim uznaniu ormiańskich roszczeń do tej części wybrzeża czarnomorskiego. Nic więc dziwnego, iż odrzucono porozumienie z Armenią, mimo iż 16 kwietnia 1920 r. wyrażono wstępną zgodę na swobodny kontakt kolejowy Armenii z Batumi. Ponadto uznanie specjalnych praw Armenii w Adżarii mogłoby doprowadzić do zamieszek w Gruzji⁵³.

⁴⁸ AR, vol. 77; MAE N, L, vol. 50.

⁴⁹ Batumski reprezentant Francji był przeciwny oddaniu miasta Gruzji, gdyż byłoby to katastrofalne dla interesów Paryża w Batumi — MAE N, T, vol. 77, ibidem, L, vol. 50; AR, vol. 68.

⁵⁰ Z. Awałów, op. cit., s. 262, 265.

⁵¹ Ibidem, s. 267-269. Jeżeli chodzi o kwestię eksterytorialnej kolei dla Armenii, to wyraźna była analogia do sporu polsko-niemieckiego o „korytarz” przez Pomorze Gdańskie.

⁵² Z. Awałów, op. cit., s. 267-276.

⁵³ Ibidem, s. 269-270, s. 278; DBFP, vol. XII, s. 583.

Negocjacje ormiańsko-gruzińskie trwały do drugiej połowy kwietnia 1920 r., gdy w San Remo reprezentanci Anglii, Francji i Włoch ponownie zajęli się „kwestią batumską”. Jeszcze przed rozpoczęciem konferencji liczone się z upadkiem krajów zakaukaskich i potrzebą użycia znacznych sił, aby zapobiec zajęciu Batumi przez bolszewików. Wydano nawet rozkaz Royal Navy, aby przeciwdziałała atakowi „czerwonych” wzdłuż czarnomorskich wybrzeży w kierunku portu⁵⁴.

Nadal nie uregulowana była sprawa wojsk gruzińskich przebywających w prowincji batumskiej. Pomimo iż Foreign Office nie popierał działań Gruzinów, był jednak przeciwny zmuszeniu siłą tych formacji do wycofania się z Adżarii, gdyż mogło to dodatkowo skomplikować trudną sytuację w regionie, zwłaszcza że planowano przekazanie tych terenów Gruzji⁵⁵.

„Kwestia batumska” rozważana była w San Remo 20 kwietnia 1920 r. Wówczas potwierdzono decyzję o oddaniu prowincji i miasta Gruzji⁵⁶. Zdawano sobie sprawę, iż wobec sytuacji Zakaukazia i innych priorytetów mocarstw niewielka była szansa na umiędzynarodowienie Batumi i dostarczenie mu ochrony w postaci kontyngentu wojsk Ententy.

Akcentowana w trakcie posiedzenia potrzeba wypracowania porozumienia, w którym Gruzja zapewniłaby (przede wszystkim Armenii) prawo do korzystania z batumskiego portu, wydawała się rzeczą problematyczną, zważywszy na przebieg rokowań gruzińsko-ormiańskich w tej kwestii. Stąd decyzja, iż formalna umowa w sprawie Batumi nie musi być włączona do traktatu tureckiego. Natomiast byłoby dobrze, aby została zawarta równoległe z tym układem lub wcześniej⁵⁷.

„Kwestia batumska” powróciła ponownie pod obrady konferencji 22 kwietnia 1920 r., tym razem w kontekście obecności garnizonu alianckiego w porcie. Została postawiona przez Lloyd George'a, który wskazał, iż Brytyjczycy chcą się stamtąd wycofać z powodu groźby ofensywy bolszewickiej. Dodał, iż jeżeli inne kraje odmówią wysłania oddziałów do Batumi, Londyn podejmie decyzję w sprawie obecności tam swojego kontyngentu bez konsultacji z sojusznikami.

Sprawa została poruszona pod wpływem telegramu brytyjskiego wiceministra spraw zagranicznych Charlesa Hardinge'a do Curzona z 21 kwietnia 1920 r. Podkreślono w nim groźbę walk sił brytyjskich w Batumi z Armią Czerwoną, co będzie miało fatalny wpływ na opinię publiczną Anglii i rozpoczynające się rokowania handlowe z bolszewikami. Ponadto należało zdecydować, czy Londyn podejmie się obrony portu. W przypadku pozytywnej decyzji garnizon batumski należało wzmocnić posiłkami ze Stambułu, gdzie pozycja militarna Brytyjczyków była słaba. Dlatego Hardinge sugerował naciski na Włochów i Francuzów, aby wysłali obiecane wojska do Batumi⁵⁸.

W niebezpieczeństwo zajęcia Batumi przez „czerwonych” powątpiewał Berthelot. Port można było utrzymać przy pomocy niewielkich sił w związku ze słabością bolszewików. Ostatecznie premier Francji Alexandre Millerand zgodził się na wysłanie batalionu, podkreślając duże znaczenie obecności sił Ententy dla umocnienia pozycji rządu N. Zordanii oraz węgę portu dla handlu mocarstw⁵⁹.

⁵⁴ Ibidem, s. 584-585, s. 589.

⁵⁵ Tbilisi proponowało, aby pozostawić te oddziały pod dowództwem Anglików jako część sił Ententy w Adżarii — DBFP, vol. XII, s. 592.

⁵⁶ Ibidem, vol. VIII, s. 51-52.

⁵⁷ MAE P, Y, vol. 669, s. 55-57; DBFP, vol. VIII, s. 51-52.

⁵⁸ Ibidem, vol. XII, s. 594.

⁵⁹ MAE N, R, vol. 626, MAE P, Y, vol. 669, s. 130-132.

Podobnie uczynił Francesco S. Nitti, który jednak docenił groźbę ataku bolszewików na Batumi i ich potencjał militarny. Wskazał na względy formalne przeciwko obecności militarnej mocarstw w Batumi. Ponieważ port był częścią Rosji carskiej, siły rosyjskie (bolszewickie) mają prawo do jego okupacji. Do tej pory garnizon aliancki znajdował się tam jedynie dla utrzymania porządku, co usprawiedliwiała jego obecność i nie oznaczało (!) zaangażowania Ententy w wojnę przeciwko Rosji. Teraz natomiast ta obecność będzie traktowana przez bolszewików jako agresja. Ponadto w związku z groźbą ataku „czerwonych” do obrony portu potrzeba 4-5 dywizji, a nie 3-4 bataliony. Dlatego dyplomata zastrzegł, iż batalion Italii w Batumi będzie użyty jedynie do utrzymania porządku, nie będzie walczył z bolszewikami⁶⁰.

Negatywna ocena możliwości obrony Batumi przy pomocy ograniczonych sił zgodna była z opiniami wojskowych alianckich. Twierdzili oni, iż Royal Navy nie jest w stanie przeciwstawić się „czerwonym” maszerującym wzdłuż wybrzeży Morza Czarnego. Podkreślali, iż aby utrzymać kontrolę Batumi, należy zwiększyć jego garnizon co najmniej do 2 dywizji⁶¹.

Pomimo takich poglądów 23 kwietnia 1920 r. Curzon zaproponował utrzymanie portu do czasu ostatecznej decyzji o jego przyszłości. Oddanie Batumi bolszewikom będzie decydującym ciosem dla zakaukaskiej polityki Ententy, oznaczając szybką bolszewizację Tbilisi i Baku. Z propozycją zgodzili się uczestnicy posiedzenia⁶².

Ostateczne ustalenia konferencji w San Remo w kwestii Batumi były niejasne. Podtrzymano decyzję o oddaniu miasta i prowincji Gruzji, nie precyzując pomysłu utworzenia w Batumi „wolnego portu”.

Wśród wojskowych angielskich zdania o groźbie zajęcia Batumi przez „czerwonych” były podzielone. Gen. G. F. Milne wskazywał na konieczność zapewnienia dodatkowych sił, aby utrzymać miasto i port. W przypadku ich braku opowiadał się za bezzwłocznym wycofaniem garnizonu brytyjskiego. Inaczej sądził przedstawiciel Anglii w Turcji wiceadmirał John M. de Robeck, podkreślając możliwość zablokowania ofensywy bolszewików przez Royal Navy przy pomocy niewielkich posiłków gruzińskich. Uważał, iż nie ma niebezpieczeństwa szybkiego zajęcia portu przez „czerwonych” (podobnego zdania byli Wardrop i Curzon)⁶³.

Jednak rząd brytyjski wykluczył wysłanie dodatkowych wojsk na Zakaukazie w przypadku ataku bolszewików. Odrzucił możliwość utrzymania Batumi przy pomocy znacznych sił i skłaniał się do ewakuacji Anglików. Takie stanowisko wynikało z rezygnacji z ingerencji w Rosji i rozpoczęcia negocjacji handlowych z Moskwą⁶⁴.

Po gruzińskiej próbie zajęcia Batumi stosunki gruzińsko-angielskie zamieniły się nieomal w otwarty konflikt. W kwietniu, maju oraz w pierwszej połowie czerwca 1920 r. dowódca alianckiego garnizonu, obok żądań wycofania sił gruzińskich z prowincji (ignorowanych przez Tbilisi), wypowiadał się przeciwko oddaniu Batumi Gruzji. W końcu kwietnia 1920 r. gen. Cook-Collis ewakuował swoje oddziały z odleglejszych punktów Adzarii, koncentrując je w mieście i strefie wokół niego, do której zakazano wstępu formacjom gruzińskim⁶⁵.

60 DBFP, vol. VIII, s. 101.

61 Ibidem, s. 129-131.

62 Ibidem, s. 136-138.

63 MAE N, Rome A, vol. 626; DBFP, vol. XII, s. 597-599.

64 MAE N, L, vol. 49; PRFRUS 1920, vol. III, s. 647.

65 AA, 20N, vol. 186; MAE N, R, vol. 626.

5 maja 1920 r. Londyn upoważnił brytyjskie dowództwo do natychmiastowej ewakuacji garnizonu z Batumi w przypadku zagrożenia przez bolszewików. Została ona podjęta pod wpływem informacji o zbliżaniu się „czerwonych” do północnych granic Gruzji oraz w związku z wystąpieniem zbrojnym radzieckiego Azerbejdżanu przeciwko Gruzji i Armenii. Zarazem Brytyjczycy wzmocnili naciski na Paryż i Rzym, aby wysłały do Batumi obiecane posiłki⁶⁶.

Rząd włoski w połowie maja 1920 r. zawiesił decyzję o wysłaniu batalionu, następnie w trzeciej dekadzie maja opowiedział się przeciwko skierowaniu wojsk do Batumi. Włosi odmówili wysłania oddziałów w celu jego obrony przed bolszewikami. W świetle dochodzących do Europy informacji formacje włoskie musiałyby się podjąć takiego zadania. Inne stanowisko przyjął rząd francuski, który ostatecznie skierował tam batalion I Regimentu Strzelców Algierskich. Oddział wylądował 20 maja 1920 r. w Batumi⁶⁷.

Mimo wysłania sił francuskich Brytyjczycy utrzymali tam dominującą pozycję. Kierowali administracją, dowodzili miejską i prowincjonalną policją oraz strażą graniczną, rekrutowaną z miejscowej ludności. Kontrolowali organy celne i służby paszportowej. Pod ich zwierzchnictwem znajdował się port, Komitet Pracy (zajmujący się stosunkami pracodawcy-robotnicy); nadzorowali eksport surowców, preferując firmy angielskie kosztem innych mocarstw⁶⁸.

Angielskiej kontroli Batumi służyło utrzymywanie stanu wojennego w Adżarii. Stacjonowały tam siły: 1 batalionu piechoty brytyjskiej, 1 batalionu piechoty indyjskiej (Sipajów) oraz 1 baterii artylerii polowej. Były one rozmieszczone na drogach łączących Batumi z Gruzją i w mieście, pełniąc funkcje wartownicze i porządkowe⁶⁹.

Do czasu wylądowania Francuzów sytuacja w Batumi stała się bardzo napięta. W pierwszej połowie maja 1920 r. doszło do walk gruzińsko-adżarskich w rejonie Kobuleti. Anglicy wysłali tam batalion Sipajów, żądając wycofania Gruzinów pod groźbą użycia siły. Tbilisi przeciwko temu zaprotestowało, uważając, iż oznacza to poparcie dla separatystów muzułmańskich i wpływów kemalistów wśród Adżarów. Władze gruzińskie wprowadziły blokadę połączeń kolejowych Batumi z Gruzją i odcięły komunikację telegraficzną miasta z Zakaukaziem⁷⁰.

Działania te były interpretowane przez przedstawicieli mocarstw jako pomoc w zajęciu portu przez bolszewików, do czego Gruzja rzekomo została zobowiązana na mocy traktatu z Moskwą (z 7 maja 1920 r.). Pierwsze oceny układu obserwatorów Ententy, wskazujące na podporządkowanie tego kraju Rosji, czyniły prawdopodobnymi oceny konfliktu gruzińsko-brytyjskiego jako wyrazu proradzieckiej postawy Tbilisi. Zresztą treść artykułu V porozumienia (np. obowiązek przeciwstawienia się w Gruzji działaniom ugrupowań antyradzieckich) potwierdzała częściowo te przypuszczenia, zwłaszcza że na mocy artykułu IV Rosja uznała Batumi za część terytorium Gruzji⁷¹.

66 DBFP, vol. XII, s. 603-604, 613-614.

67 Brytyjczycy przeciwstawiali się skierowaniu do Batumi tego oddziału, żądając odkomenderowania formacji „białej”. Ponieważ jednak skład sił angielskich wchodził batalion indyjski, ostatecznie zgodzono się na jej wysłanie — Marine Nationale, Service Historique, Château de Vincennes (AM), 1BB7, vol. 138; DBFP, vol. XII, s. 606-607, 612, 614.

68 Francuskie przedstawicielstwo w Batumi w końcu V 1920 r. opracowało projekt zarządzania portem. Do jego administracji proponowano wprowadzić reprezentantów Paryża, aby ograniczyć niekorzystną dla Francji brytyjską kontrolę portu — AM, 1BB7, vol. 138.

69 Ibidem.

70 AR, vol. 77; AA, 20N, vol. 186; DBFP, vol. XII, s. 606, 613.

71 AA, 20N, vol. 186; W. Materski, op. cit., s. 176-179.

Decyzja Ententy o wzmocnieniu Gruzji i Armenii przez dostawy broni, transportowane przez obszar gruzińskiej republiki sprawiła, iż Londyn zaczął naciskać na gen. Milne'a, aby doprowadził do pacyfikacji stosunków z Gruziniami. Była ona niezbędna w związku z decyzją władz brytyjskich z 17 czerwca 1920 r. o ewakuacji wojsk z Batumi spowodowaną, obok groźby sowietyzacji, potrzebą zwiększenia garnizonu angielskiego w Stambule zagrożonego przez kemalistów⁷².

Decyzja zaniepokoiła następcę Wardropa na stanowisku komisarza, mjr. Charlesa H. Luke'a. Poinformowano go, iż operacja rozpocznie się 29 czerwca 1920 r., nie udzielając żadnych instrukcji co do warunków przekazania okupowanego obszaru ani wskazówek, komu Batumi będzie oddane. Jego zdaniem, taka sytuacja miała zły wpływ na prestiż Anglii w regionie. Szybka ewakuacja musiała osłabić dążenie Armenii i Gruzji do przeciwstawienia się bolszewikom i kemalistom⁷³.

Chcąc zneutralizować negatywne skutki wycofania Ententy z ostatniego punktu Zakaukazia i nadać jej pozory akcji wynikającej z formalnego porozumienia z Gruzją, 11 czerwca 1920 r. gabinet brytyjski postanowił wysłać płk. Claude'a B. Stokesa (dawnego przedstawiciela Anglii w Baku) do Tbilisi. Upoważniono go do wynegocjowania porozumienia z rządem gruzińskim w sprawie przekazania przez Ententę Adżarii tej zakaukaskiej republice. Porozumienie z Tbilisi miało zapewnić Armenii i Azerbejdżanowi wolny tranzyt kolejami Gruzji i swobodny dostęp do portu w Batumi. Gen. Milne miał najpierw przekazać port i prowincję Gruzji, a potem dopiero wycofać stamtąd wojska⁷⁴.

Jeszcze przed przyjazdem Stokesa do Tbilisi Luke wskazywał na potrzebę utrzymania sił aliantów w Batumi po jego przekazaniu Gruzji, gdyż bolszewicy mogą ogłosić po ewakuacji rząd sowiecki w Batumi, który spróbują obalić „biali”. Jednocześnie Gruzini będą dążyli do przejęcia władzy. Także Adżarowie przy pomocy Turków będą się starali zbrojnie przeciwstawić władzy rosyjskiej lub gruzińskiej. Podobnie szybką ewakuację oceniał reprezentant Paryża Martel. Podkreślał konieczność dania Tbilisi czasu, aby przy wsparciu wojsk Ententy stłumiła, silny separatyzm w Batumi. Analogiczne stanowisko reprezentowali wojskowi gruzińscy⁷⁵.

Wśród grup etnicznych prowincji szczególnie niejasna i groźna dla władzy Gruzji nad Batumi była postawa Adżarów. Wynikało to z ich liczebności w stosunku do ogółu populacji regionu oraz możliwości uzyskania pomocy zbrojnej od coraz potężniejszych kemalistów⁷⁶.

Przedstawiciele Adżarów współpracujący z Rosjanami w Komitecie Adżarsko-Rosyjskim (kierowanym przez gen. R. Thermin) wysyłali do reprezentantów mocarstw liczne noty, domagając się uznania niepodległego Adżaristanu, w granicach dawnej rosyjskiej prowincji batumskiej. Na jego czele miał stanąć rząd wyłoniony w wyborach powszechnych. Suwerenność Adżaristanu miała być uznana na drodze dyplomatycznej i zagwarantowana przez mocarstwa reprezentowane w Batumi. Powstałe państwo byłoby neutralne, zagwarantowałyby wolność handlu dla wszystkich krajów. Porządek w jego granicach miała zapewnić policja

72 DBFP, vol. XII, s. 613, s. 616, s. 619.

73 Ibidem, s. 620.

74 Akcja dyplomatyczna Anglików nie była zsynchronizowana z działaniami ich batumskich przedstawicieli, o czym świadczyła decyzja gen. Cook-Collisa o wysadzeniu fortyfikacji w porcie od 20 VI 1920 r. Spowodował to protest władz Gruzji — AR, vol. 68; MAE N, T, vol. 77.

75 Ibidem, R, vol. 620; AA, 17N, vol. 587; AM, 1BB7, vol. 138.

76 Zdaniem Komitetu Adżarsko-Rosyjskiego Adżarowie stanowili 62,5% populacji prowincji (bez miasta Batumi). Wg danych francuskich mogli oni zebrać 20 tys. słabo uzbrojonych powstańców — AM, 1BB7, vol. 138.

i administracja utrzymywana z opłat portowych. Potwierdzeniem dążeń niepodległościowych ludności Adżarii miał być plebiscyt nadzorowany przez Ententę. Ostrzegano, iż w przypadku oddania tego obszaru Gruzji Adżarowie rozpoczną wojnę przeciwko Tbilisi przy pomocy współwyznawców z Turcji, Gruzji i Azerbejdżanu⁷⁷.

Noty te pomimo dramatycznego charakteru nie miały wpływu na pertraktacje rządu gruzińskiego z płk. Stoksem. 28 czerwca 1920 r. podpisano porozumienie Anglia przekazała prowincję i port Gruzji. W zamian Tbilisi zagwarantowała swobodę korzystania z batumskiego portu dla Armenii i Azerbejdżanu, podobnie jak wolny tranzyt gruzińskimi kolejami. Dokładniejsze ustalenia w tych kwestiach miały być zawarte w bilateralnych porozumieniach Tbilisi-Baku i Tbilisi-Erewan. Ustalono również, iż zostanie podpisana umowa gruzińsko-ormiańska w sprawie przyznania Erewanowi koncesji na budowę kolei od granicy Armenii doliną rzeki Czorok do wybrzeża Morza Czarnego⁷⁸.

Porozumienie zgodne było z ustaleniami z San Remo w kwestii Batumi. Było korzystne dla Gruzji pod względem politycznym i gospodarczym. Akcentowano w nim konieczność zagwarantowania Erewanowi i Baku swobody użytkowania portu i łączących się z nimi linii kolejowych. Jednak odwoływanie się w tej kwestii do nieokreślonych, przyszłych konwencji sprawiało, iż zakaukascy sąsiedzi Gruzji byli uzależnieni od jej dobrej woli, zwłaszcza w obliczu ewakuacji wojsk Ententy z Batumi.

Charakter porozumienia Stokes — rząd Gruzji wynikał w głównej mierze z położenia Zakaukazia, a zwłaszcza z decyzji o szybkim wycofaniu garnizonu alianckiego (brytyjskiego) z Batumi. Powodowało to konieczność szybkiego podpisania porozumienia, kontrastującą z długimi dyskusjami aliantów w „kwestii batumskiej”. Taki sposób podpisania umowy był jedynym rozwiązaniem w obliczu niekorzystnych zmian sytuacji w regionie, w Rosji południowej i Anatolii. Gruzja wydawała się być jedyną siłą zdolną do utrzymania porządku w Batumi⁷⁹.

Umowa została podpisana w imieniu wszystkich aliantów. Jednak jak w wielu wcześniejszych posunięciach w kwestii Batumi Brytyjczycy nie konsultowali się z sojusznikami. Pominęto nawet Francuzów i zmuszono do przyjęcia gotowego porozumienia w zamian za ewakuację ich batalionu z Batumi przez Royal Navy⁸⁰.

Od 1 lipca 1920 r. wojska gruzińskie zaczęły obsadzać nie zajęte do tej pory przez nie obszary okręgów: batumskiego i artwińskiego. Natomiast 7 lipca 1920 r. wkroczyły do miasta. Tego dnia miała miejsce wspólna defilada wojsk brytyjskich, francuskich oraz gruzińskich. 9 lipca 1920 r. zakończono ewakuację sprzymierzonych z Batumi, wycofując z Zakaukazia ostatnie formacje wojskowe Ententy⁸¹.

Tego samego dnia przedstawiciel Armenii w Tbilisi wystosował pismo do reprezentantów mocarstw. Domagał się w nim gwarancji swobodnego dostępu do portu dla Armenii zgodnie

77 30 VI 1920 r. dowódca Sił Zbrojnych Adżaristanu gen. Kiskin Zade skierował pismo do przedstawiciela Paryża z prośbą o uznanie niepodległości Adżaristanu przez Francję — AA, 17N, 587.

78 Ibidem.; DBFP, vol. XII, s. 626-628.

79 DBFP, vol. XII, s. 626.

80 AA, 17N, vol. 587; MAE N, R, vol. 620.

81 Wg raportu nr 851 dotyczącego sytuacji w okresie 20 VI — 10 VII 1920 r. Francuskiej Misji Wojskowej na Zakaukaziu — AA, 17N, vol. 587. Inne daty zajęcia Batumi podają W. Materski 1 VII 1920 r. (idem, op. cit., s. 183-184) oraz Z. Awałow 4 VII 1920 r. (idem, op. cit., s. 289).

z postanowieniami konferencji w San Remo⁸². Jednak charakter porozumienia w sprawie Batumi powodował, iż alianci niewiele mogli zrobić w tej kwestii.

Jeszcze mniejszy wpływ mieli na zapewnienie autonomii Adżarom w Gruzji. Umowa o przekazaniu Batumi nie przewidywała dla nich żadnych specjalnych praw. Ludność muzułmańska regionu miała dostać takie same uprawnienia autonomiczne, jak Abchazi i Osetyńcy. Kwestia autonomii była traktowana przez Tbilisi jako sprawa wewnętrzna, którą miała uregulować przyszła konstytucja kraju⁸³.

Wbrew wcześniejszym sygnałom o wrogości Adżarów operacja zajęcia prowincji (nawet ku zdziwieniu przedstawicieli Ententy) przebiegała bez większych incydentów. Nie wszyscy Adżarowie byli przeciwnikami Gruzji i zwolennikami Adżaristanu⁸⁴. Ponadto kemaliści byli zbyt zaabsorbowani ofensywą Greków w Izmirze, aby wesprzeć militarnie swoich adżarskich współwynawców. Słaba pozycja wojsk gen. P. Wrangla sprawiała, iż zwolennicy rosyjskiej przynależności Batumi nie mogli liczyć na pomoc „ochotników” poza werbalnymi protestami przeciwko gruzińskiemu zajęciu portu.

Od momentu przekazania Batumi Gruzji wyraźniejszy stawał się upadek jego znaczenia jako centrum eksportowego Zakaukazia. Głównym tego powodem była sowietyzacja Azerbejdżanu i uzależnienie ekonomiczne Baku od Moskwy powodujące wysyłanie większości ropy do Rosji. Kolejny czynnik to wybuch walk między radzieckim Azerbejdżanem a Gruzją i Armenią. Spowodowały one uszkodzenie ropociągu Batumi-Baku i zawieszenie dostaw surowców z Azerbejdżanu, Persji i Azji Środkowej. Pojawiła się groźba zawieszenia regularnych połączeń morskich między Europą Zachodnią a Batumi, gdyż stawały się one nieopłacalne dla firm żeglugowych w związku z brakiem ładunków dla statków wypływających z tego portu. Jesienią 1920 r. sytuacja uległa poprawie. Jednak załamanie wywozu azerskiej ropy sprawiło, iż obroty handlowe Batumi nie były tak wysokie, jak przed sowietyzacją Baku⁸⁵.

Po ewakuacji wojsk Ententy z Batumi „kwestia batumska” przestała funkcjonować w jej polityce zakaukaskiej, gdyż alianci zrezygnowali z aktywnej polityki na Zakaukaziu z powodu rosnącego podporządkowania tych ziem Moskwie. Ostatecznie na początku grudnia 1920 r. doszło do proklamowania władzy radzieckiej w Armenii, a następnie w połowie marca 1921 r. w Gruzji. W okresie walk gruzińsko-bolszewickich przez kilka dni (11-19 III 1921 r.) Batumi było zajęte przez Turków, jednak powróciło w granice radzieckiej Gruzji.

Pozostawienie miasta w Gruzji zostało potwierdzone w traktacie radziecko-kemalistowskim (z 16 marca 1921 r.) oraz układzie pokojowym między Turcją a radziecką Gruzją, Armenią i Azerbejdżanem podpisanym 13 października 1921 r. w Karsie⁸⁶. Na trwałe określiły one przynależność państwową Batumi.

Podsumowując należy stwierdzić, iż najpoważniejszy wpływ na „kwestię batumską” w latach 1918-1920 mieli Anglicy, którzy roztoczyli nad Adżarią ścisłą kontrolę wojskowo-polityczną. Ich obecność, chociaż podporządkowana stworzeniu możliwości eksploatacji zakaukaskich surowców, przyczyniła się do pewnej stabilizacji sytuacji w tym regionie. Minimalny wpływ na kształtowanie stosunków w Batumi miały Francja i Włochy (zupełnie niewidoczna

⁸² AA, 17N, vol. 587.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ AAN, L, sygn. 424, s. 15-16; AA 17N, vol. 587; AM, 1BB7, vol. 138.

⁸⁵ Ibidem, MAE P, GB, vol. 61, s. 97.

⁸⁶ DWP, t. III, s. 420-426, s. 579-607; *Diplomacy...*, vol. 2, s. 95-96.

była obecność USA). Próbowały one wywierać nacisk na Brytyjczyków, aby rozszerzyć swoją aktywność, zwłaszcza gospodarczą, w Batumi. Jednak działania te zakończyły się fiaskiem.

Podobnie nie zrealizowano planów stworzenia „wolnego państwa” i „wolnego portu” w Batumi. Były one słuszne ze względu na znaczenie ekonomiczne Batumi, jednak powstały w okresie słabnących wpływów Ententy na Zakaukaziu i dlatego nie mogły zostać zrealizowane. Zresztą projekty nie wyszły poza bardzo ogólne ramy i trudno ocenić, czy byłyby korzystne dla jego przyszłości. Pomimo to są godne uwagi, gdyż lepiej pozwalają naświetlić postawę mocarstw wobec „kwestii batumskiej”, ściśle związaną z zakaukaską polityką Ententy w latach 1918-1920. Natomiast jej poznanie ważne jest dla lepszego zrozumienia stosunku Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch do państw powstających na dawnych kresach rosyjskich po rozpadzie imperium carów.

The Batumi Question in the Policy of the Entente after the First World War

The intention of the article is to present a brief period in the history of Batumi from the end of 1918 to the middle of 1920, when it found itself under Entente control. The enormous economic significance of the port of Batumi for the entire Caucasus meant that both Batumi and Adjarian as a whole were seized at the end of 1918 by Great Britain, interested in the exploitation of local raw materials. Due to the military, political, and economic control over Batumi by the British, the latter exerted a dominating impact on relations in Batumi to the end of June 1920. On the other hand, Italy and France enjoyed slight influence, and unsuccessfully tried to place pressure on the British in order to expand their activity, mainly economic, in Batumi itself.

The article discusses also plans for the creation of a „free state” and a „free port” of Batumi, considered during Allied conferences held in London and San Remo in February-April 1920. In connection with transformations of the situation in the Caucasus and neighbouring terrains, these projects remained in the domain of theory, and on 7 July 1920 Batumi was entrusted to Georgia. Despite the fact that the above mentioned plans were not implemented, their presentation is essential for a better understanding of the Caucasian and Russian policy pursued by Great Britain, the United States, France and Italy in the wake of the first world war.